

KALEVITE KANGE RAHVAS*

VALTER LANG

Sissejuhatus

Pärast XIII sajandi alguse võõrvallutust kujunes järgnenud aastasade jooksul sotsiaalse ülemkihi üldnimetuseks Eestis *saksad*. Ehkki seotud etnonüümiga *sakslane*, ei pruukinud saks olla vältimatult sakslane. Ta võis olla isegi maavillast tõugu, aga pidi sel juhul olema edenenud sotsiaalsel redelil. Küsimus, mis käesoleva loo autorit on juba ammu paelunud, puudutab aga seda, kuidas võidi kutsuda sotsiaalselt paremal järjel inimesi muinasajal. Jutt on rühmast, mis kogu elanikkonnast moodustas hinnanguliselt kuni viiendiku ja mida me näeme arheoloogilises aineses alates vähemalt nooremast pronksiajast. Nendel inimestel pidi mingi rühmanimetus olema. Henriku *seniores*, *meliores*, *divites*, *princeps* ja *nobiles* peegeldavad tema arusaama ja teadmisi eestlaste ühiskonnast XIII sajandi algul. Kuid see ei aita meid mainitud küsimuses edasi rohkem kui veelkordne tõdemus, et selline ülemkiht eksisteeris. On muidugi huviväärne, et Henrik annab kõnealuse mõiste sisu edasi koguni õige mitme sõnaga – ilmselt ei leidnud ta ladina keeles seda ühte ja ainumat kohaliku üliku kirjeldamiseks. Sellega ei ole muidugi väidetud, nagu ei võinuks eestlaste ülikkond ehk eliit mingite omaduste või tunnuste alusel ka tegelikult jaguneda väiksematesse alarühmadesse.

Palju ei aita meid edasi ka see, kui tunnustaksime maakeelset sõna ja mõistet *vanem*. Vanemaks võidi kutsuda kedagi, kes oli valitud või saanud oma kõrge sünnipära tõttu juhiks (nt külavanem, linnusevanem jne). On aga vaevalt usutav, et vanemateks nimetati kogu sotsiaalselt kõrgemal asuvat rühma, kuhu lisaks juhtidele kuulus ka teisi jõukaid perekondi, kaupmehi, seppi jt. Pealegi pole üldse selge, kas ja kuivõrd kasutati sõna *vanem* muistses Eestis üliku tähenduses. Kirikuõpetaja Georg Mülleri sõnavaras aasta 1600 paiku esineb *vanem* peamiselt esivanema tähenduses ning sotsiaalselt kõrgema positsiooni märkimiseks on tal tavalisemad sõnad, nagu *peamees*, *isand*, *peaisand* jms (Habicht jt 2000). On täiesti võimalik, et *vanem* juhi tähenduses kujutab endast pigem Henriku ladinakeelse *senior*’i rahvusromantilist tagasitõlget kui rahvajuhi põlvest põlve pärandunud maakeelset nimetust.

On selge, et arheoloogilised leiud ja muistised ei anna mingit otsest vastust esitatud küsimusele. Ja kuna ka kirjalikud allikad rohkem ei kõnele, tuleb pöörduda rahvaluule ja keeleajaloo poole. Käesolevas artiklis soovingi juhtida tähelepanu ühele võimalusele omakeelse ülikunime väljaselgitamisel. Selleks on meie rahvaluule vägilane Kalev. Siinjuures ei ole ma küll sugugi originaalne, sest seesugust mõttelõnga on erinevate põhjendustega heietatud juba alates eelmise sajandi algupoolelt (vt Annist 2005: 90 jj ja seal viidatud

* Artikli valmimisele on olulisel määral kaasa aidanud keeleteadlased Birute Klaas-Lang, Tiit-Rein Viitso, Lembit Vaba ja Karl Pajusalu. Minu siiras tänu neile.

kirjandus). Ka August Annisti arvates (2005: 307 jj) võidi meie muinasaja lõpu „vanemaid ja paremaid” kutsuda kaleviteks või kalevisteks – s.o sõnaga, mis varem tähendanud tema meelest pelgalt füüsilist suurust ja vägevust, olles seotud germaanipäraste hiiulugudega. Käesoleva loo autori arvates võis kalevi kui ülikukihi nimetus kujunema hakata aga juba pronksiajal.

Kalevi nime päritolu uurimisest

Kalevi nime etümoloogiate kohta võib kokkuvõtliku ülevaate leida Annistilt (2005: 88 jj). Siinkohal puudub vajadus tungida piasiasjadesse ja käsitleda kõiki seni esitatud mõttearendusi – näiteks võime kõrvale jätta *kalevi* tuletused sõnadest *gallagas*, *kylfing*, *kolbjagi* jms (vt SSA I: 283–284) kui väheusutavad. Võib endiselt nõustuda Annistiga, et sõelale on jäänud kaks hüpoteesi. Neist esimese kohaselt (esitatud algselt A. Ahlqvisti ja E. N. Setälä poolt) tuleneb sõna *kalev* balti sõnast *kalvis* ('sepp'), mis omakorda lähtub verbist *kalti* ('taguma, sepistama').¹ Algne Kalev-sepp omandas selle arusaama järgi hiljem tähenduse Kalev-hiiglane või Kalev-kuningas; veelgi hiljem olevat aga tähendus 'sepp' ununenud ning nii muutunud Kalev/Kalevipoeg ainult tugeva mehe/hiiu apellatiivseks nimetuseks. Teine (A. Saareste, P. Ariste, L. Kettunen) hüpotees tuletab *kalevi* sõnast *kali*, mis lisaks ühele joogile tähendab ka midagi tugevat ja sitket, samuti puust kangit, hooba või kaigast (sm ja is *kalikka*, vps *kalijine*). Sõna *kalev* tekkinud sõnast *kali* samal moel nagu sõna *tugev* sõnast *tugi* ja *vägev* sõnast *vägi*.

Pärast Paul Aristet ([1946] 1965) on Kalevi *kali*'st pärinemise teooriat edasi arendanud nii Eduard Laugaste (1959), Ants Viires (1961) kui ka Lennart Meri (1976). Lisaks teistele tähendustele tõstis Meri oma hõbevalge tuules eriliselt esile just *kali* kui paadirulli pööramise puu. Kalide abil nihutatud (muinas)laevu edasi veelahkmetel. „Kali oli tugevast puust, sitke ja murdumatu, ka löömariistana käepärane. Nagu ankur on tänapäeval meremeeste ametitunnus, nii oli seda muistsele meresõitjale kali” (Meri 1976: 74). Meri „muinasluulelise” ettekujutuse järgi olid kalevid kalimehed ja seda eriti Virumaal, kuhu rooma rauaajal olevat koondunud karusnahakaubandusega seotud laevateede sõlmkoht ja laevanduse raskuspunkt. See seletavat ka Kalevi muistendite arvukust just selles Eesti piirkonnas. Paraku ei seleta see, miks sõna *kali* on sealkandis tundmatu.

Annisti nägemus oli lühidalt järgmine (vt Annist 2005: 334). (1) Rooma rauaajal (I–IV saj) või varem tutvusid nn sugukondlikus korras elavad eesti hõimud germaanipäraste hiiulugudega (nt kiviheitmine, jälgede jätmine jms). Need lood lokaliseerusid Kirde-Eestisse ja levisid sealt Lääne-Soome. *Kalev* kui vägilasnimi kujuneski just sel ajal tüvest *kali*. (2) Keskmisel rauaajal levisid Kalevipojaga seotud seletusmuistendid üle Eesti, täienedes võib-olla balti hiiumotiividega. (3) Nooremal rauaajal (IX–XII saj) kujunes nn varafeodaalne klassiühiskond, mille ülikuid Ida-Eestis nimetati kalevisteks või kalevipoegadeks. Puututakse kokku idapoolsete pärimustega ja tekivad ka Kalevipoja

¹ Viimasel ajal on *Kalevit* balti laenuks pidamas ka Lembit Vaba (2011: 756), kuigi varem tal seda sõna balti laenude hulgas ei esine (nt Vaba 1990). Tema meelest on sõnalaenu kontekst mütoloogiline ning Kalevi eeskujuks baltlaste (leedulaste) taevane sepp *Kalevelis*, kes sepistanud valmis päikese (L. Vaba kiri autorile, 5. IV 2012).

kui ülikuga seotud ballaadid. (4) XIII–XVI sajandil sünnivad rahvusliku vabadusvõitluse mälestusena proosavormis kangelasmuistendid, mis aja jook-sul sulavad kokku Kalevipoja seletusmuistenditega. (5) Veelgi hiljem, kuni umbes 1850, ununevad vabadusvõitluse pärimused, kasvab Kalevipoja kuju hiidlikkus kas vanapaganate vastasena või Vanapagana ja ristiusu kuradiga segunedes; kujuneb välja Kalevipoeg kui töövägilane ja „teomees”. (6) XIX sa-jandi teisel poolel mõtestatakse Kalevipoja kuju ümber rahvuslikuks vabadus-võitlejaks, ta humaniseeritakse ja heroiseeritakse.

Kalvised ja kalevised

Kuigi Annistil olid *kalvis* ja *kali* kaks erinevat lähtekohta Kalevi nime tule-tamisel, ei pruugi need siinkirjutaja arvates tegelikult üksteist üldsegi välis-tada, pigem vastupidi. *kali* tüvega on seostatavad ka *kale* ja *kalestama* (tähen-duses 'kalgistama, karastama, kõvaks tegema') ja soome *kalita* ('külmalt taguda, vikati tera pinnida') (Annist 2005: 92–93). Aga need on juba mõisted, mis viivad sepatöele (ja leedu verbile *kal'ti*, läti *kalt*) üsna lähedale.² Teiselt poolt tähendab ka leedu *kalstas* vaia või tuge, osundades nõnda üsna otse ees-ti *kali* tähendusele. Enam-vähem sama tähendusega on ka liivi *kal* ja läti *kal-la*,³ samas kui Kuramaa liivi keeles on *siepā* ~ *sepā* kõrval levinud 'sepa' tähenduses ka sõna *kaļāj* (T.-R. Viitso ja K. Pajusalu – autorile).

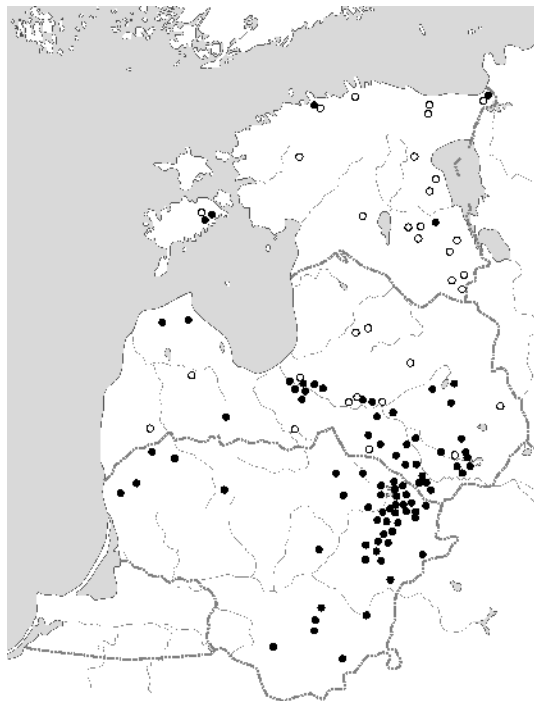
Seega võiksid sõnad *kali*/*kall*/*kalikka* ja *kaļāj*/*kalev*/*kalevine* seostuda läänemeresoome keelealal ühelt poolt tugevuse, sitkusega (samuti mingi tugeva nua või palgiga) ning teiselt poolt sepaks ja tugevaks meheks olemi-sega. Mõiste *sepp* eeldab iseenesest tugevust ja sitkust ning meie rahvalau-lude Kalevis olidki tugevus ja sepatöö mitut puhku ühendatud.⁴ Niisiis võr-sub siit kalev kui tugev mees ja sepp. Ligikaudu sama tähendus on aga olnud ka leedu ja läti sõnadel *kalvis* ja *kalējs* ('sepp').⁵ Tegusõna *kalti*, millest *kal-vis* pärineb, tähendab 'taguma, sepistama, tahuma, toksima, raiuma', kusjuu-res koht, kus neid töid tehti – sepikoda –, on *kalvė* / *kalve*. Kas ja kuidas need läänemeresoome ja balti tähenduselt ja häälikuliselt sarnased sõnad oma-vahel keeleliselt suhestusid (kas, mida ja millisest suunast laenati), jäägu siin-kohal siiski keeleteadlaste uurida. Minu kui arheoloogi ülesandeks on kuva-

² Soome sõna *kalita* / *kallita* päritolu on seostatud ka vene sõnaga *калить* 'tuliseks aja-ma, hõõgutama, kõrvetama, karastama (rauda)' (SSA I: 288), mis välistaks selle kasutamise siinses seoses. Võib-olla ei ole aga liiga vägivaldne oletada, et samatüveline sõna on soome, lapi, karjala ja vadja murdeisse laenatud kahel ajal ja kahelt suunalt: vaid Edela-Soomes harvaesinev *kallita* tähenduses 'külmalt tagudes teritada' võiks olla pärit varasemast balti laenust – tegusõnast *kalti*, samal ajal kui vadja (*kalittaa*), karjala (*kallita*) ja lapi (*gal'lit*, *gallitit*) vastava sõna tähenduses olev 'kuumtöötlus ja karastus' viitavad mainitud vene sõnale, mis omakorda tuleneb tulele ja soojusele osutavast indoeuroopa tüvest *kal* (vt all-pool).

³ Lisatagu, et Wiedemann ([1893] 1973) annab paadipuu tähenduses ka vormi *kal'l* ning näiteks Kodavere murrakus öeldi palgi kohta *kalbak*.

⁴ Kalevi sepaks olemisele võib viidata vana rahvalaul „Kits kile karja”, kus on read: *Mina kakku kalewille, / Kalew mulle rauda* (Laugaste 1959: 278). Vt ka Vaba 2011: 756: *kuies, see oli kullasseppa, / seitsmes see seda parama, / kaheksas oli kalõvipoega*; ning: *seits-mes sepa vääriline, / kaheksas kalevipoega*.

⁵ Läti keeles on 'sepa' tähenduses kasutusel esmajoones *kalējs*; *kalvis* esineb harvem ja rohkem poeetilistes väljendustes. T.-R. Viitso ja K. Pajusalu arvates (suuliselt autorile) ei pruugi *kalējs* tuleneda otseselt sõnast *kalvis*.

Joonis 1. Kindlustatud asulate (täidetud ringid) ja mäepealsete asulate (tühjad ringid) levik Baltimaades.

da kultuuriajaloolist tausta, mis neid sõnu võis saata ja sünnitada – s.t tausta, mis selgitaks kunagiste kalevite võimalikku seost sepatööga ja balti *kalvistega*.

See kultuuriajalooline taust hakkas kõigepealt kujunema balti hõimude asualal. Selle paremaks mõistmiseks olgu siinkohal esitatud veel üks põgus keelekursus. Nimelt on ülalmainitud balti tegusõna *kal'ti* seotud tegusõnaga *kel'ti* 'tõstma' (vt Lietuvių kalbos: *kalti*), millest omakorda tuleneb nimesõna *kalnas/kalns* 'mägi'. Siinkohal on oluline, et *kelti* tähendab tõstmist mitte üksnes füüsilises mõttes, vaid ka moraalses, s.o 'esile tõstma, esimeseks seadma'. Vaadates neid samatüvelisi ja omavahel vähem või rohkem seotud sõnu – *kalvis*, *kalvė*, *kalti*, *kelti* ja miks mitte ka *kalnas* –, tekib seos (sotsiaalselt esile tõstetud) sepat ja sepikojast, mis võisid ühenduses olla mäega, näiteks asusid mõlemad mäe peal.

Arheoloogia vaatevinklist lähtudes saab pilt mäe peal elavatest seppadest, kes naudivad ka sotsiaalselt kõrgemat positsiooni, pärineda üksnes nooremast pronksiajast. Siis levisid kogu Ida-Baltikumis mäepealsed kindlustatud asulad, kus üheks oluliseks tegevuseks oli sepatöö, täpsemalt pronksesemete valmistamine (vt joonist 1 ja lähemalt Lang 2007: 39 jj).

Mainitud asulate kõige tihedam kontsentratsiooniala on tänapäeva Kirde-Leedu ning Lätis Väina jõgikond; Lääne- ja Lõuna-Leedus oli selliseid asulaid vähe. Käesoleva teema seisukohalt on aga oluline, et samasugused kindlus-

Joonis 2. Võrude valamisvormide katkeid Brikulji kindlustatud asulast Lätis (Vasks 1994: tahvel XV).

tatud asulad levisid ka Eestis (Põhja-Eesti rannikul ja Saaremaal)⁶ ning üksikute näidetena lõunapoolses Soomes ja Kesk-Rootsi idaosaski. See oli seega kultuurinähtus, mis nooremal pronksiajal ühendas balti ja läänemeresoome ning tükati ka põhjagermaani maailmu. Kõnealused asulad paiknesid valdavalt veeteede ääres, olles ühendatud laialdasse pronksikaubanduse ja pronksivalmistamise võrgustikku. Ida-Baltikumi ja Lõuna-Soome kindlustatud asulates nägi kogu see pilt välja nõnda, et mujalt hangitud vanametall valati ümber – enamasti võrukujulisteks pronksikangideks, vähemal määral töö- ja tarberiiistadeks või eheteks. Edasise paremaks mõistmiseks olgu rõhutatud, et ligikaudu 90–95 % kõikidest valamisvormikatketest, mis nendest asulatest seni leitud, kuuluvad just nimelt võrudele-pronksikangidele (vt joonist 2). Et kohalikus arheoloogilises aineses neid ei esine, on võrud tõenäoliselt suunatud edasi „rahvusvahelisse” pronksikaubandusse.

Kõnealustele muististele on niisiis iseloomulik: mägi (või muidu kõrgem koht), pronksesemete (esmajoones võrude) valmistamise töökoda mäe peal ning rühm sepatööga tegelevaid inimesi seal mäe peal elamas; paljudel põhjustel võib arvata, et nende inimeste sotsiaalne seisund toleaeegses ühiskonnas oli vähemalt erinev (kui mitte kõrgem) teistest.

Kirde-Leedus on just käsitletavate kindlustatud asulate piirkonnas levinud arvukad hüdro- ja toponüümid tüvega *kal* sõnast *kalti* ning uurijad

⁶ Mõni aasta tagasi avastati üks selline muistis ka Tartu lähedal Kõivukülas (vt Valk jt, ilmumas).

osutavad sellele kandile kui metallurgia sünnipaigale Leedus, mis mõjutas ka vastavaid arenguid naabermaades (nt Luchtanas 1981: 16).⁷ Leedus ja Lätis rajati esimesed seesugused asulad II aastatuhande viimastel sajanditel eKr. Eestis ulatub II ja I aastatuhande vahetusse eKr tagasi ilmselt vaid Narva Joaoru kindlustatud asula, samal ajal kui teised vastavad kohad – Iru, Asva ja Ridala – on paarsada aastat hilisemad. Lennart Merile mõeldes olgu märgitud, et pronksitööga on tegeletud ka Kaali meteoriidikraatri rusuvallil olnud nn asulakohal, mida me tänapäeval peame pigem kultuskohaks kui tavapäraseks kindlustatud asulaks. Nimi *Kaali* võib sealjuures olla otseselt seotud läänemeresoome ja balti keeltes nähtavasti üsna rööbiti esinenud suhteliselt sarnaste sõnapereodega *kali/kaļāis/kalev/kalevine* ning *kalti/kalvis/kalējs/kalvē*, millest Kaali järve müütilise Kaleva järvega seostajad võiksid üksnes indu juurde saada.

Kalevite vasked vahrud

On väga tõenäoline, et pronksivalamise oskused levisid üldjoontes lõunast põhja suunas, seega balti aladelt läänemeresoome omadele.⁸ Ühes sellega on loomulik eeldada ka vastavaid sõnalaene, olgu siis spetsiifilises terminoloogias või kaasnevates sotsiaalsetes nähtustes. Pronksiaja kalevite tegevusala-de ja sotsiaalse staatuse mõistmisel pakuvad siinkohal huvi sellised „eriala-terminid” nagu *võru/vahr/varu* ja *vaha*,⁹ mida peetakse põlvnevaks balti keeltest (Vaba 1990; 2011), samuti sõna *vask*. Pronksiaegsed *kalvised/kalevised* valmistasid ju kõigepealt soovitava kujuga eseme (enamasti võru) vahast, mätsisid selle ümber savist vormi, sulatasid siis vaha välja ning valasid sula-pronksi (vase ja tina segu) asemele; kui metall oli jahtunud (n-õ kalestunud), lõhuti savivorm selle ümbert. Tollal nimetati pronksi vaseks, mida peetakse vanaks soomeugriliseks sõnaks (nt ungari *vas* 'raud') ja varem isegi soome-ugri laenuks balti keeltes (vt Lietuvių kalbos: *varis*). Nüüd on arvamusi teisigi, kuid läänemeresoome ning balti ja teiste indoeuroopa keelte vahelised seosed on siinkohal tõepoolest intrigeerivad. Selle selgitamiseks tuleb teha väike kõrvalpeõige vase ja pronksi valmistamise esiajalukku.

Vaha on leedu keeles *vaškas* ja läti keeles *vasks*, meie *vask* aga vastavalt *vāris/varš*. Kuna analoogiline häälikuline sarnasus on ju ka meie sõnade *vaha* ja *vask* (ning *vahr*) vahel, siis tõenäoliselt osutabki see nimetatud materjalide seostele ühtses tööprotsessis mõlemas lingvistiliselt küll erinevas, aga kultuuriliselt sarnases piirkonnas. Ka Lembit Vaba (2011: 753) seostab sõna *vaha* levikut kogu läänemeresoome keelealal just selle kasutamisega pronksivalamisel. Tema järgi osutavad *vaha* ja metallitöö seostele ka väljendid *vahasse ajama* ('rauda keevitama, kokku keetma') ning *kirvest vahasse ajama* ('kirve tera teravamaks taguma'). Samas arvab Vaba, et metallinime-tusi pole baltlastelt siiski laenatud. Sõna *vask* vanust näitab tõik, et esime-

⁷ Võib-olla polegi siin päris asjakohatu (vt Annist 2005: 288) viidata ka vanale indoeuroopa tüvele *kal*, mis tähendab tuld ja soojust – mõlemad on iseloomulikud sepatööle.

⁸ Need oskused levisid ka teistes suundades, näiteks idast (Uurali lähistelt) läände (Põhja-Soome), aga siinkohal pole see oluline.

⁹ *Vahr* esineb üksnes Kagu-Eestis ning lutsi ja leivu keelealal Lätis, *varu* Lõuna-Eestis (v.a kagunurk) ja Virumaal rannikumurde alal; *võru* on tuntud kogu Eestis, v.a Võru murdealal (vt Väike murdesõnastik).

sed puhtast vasest esemed levisid soome-ugri ja läänemeresoome aladel – Karjalas, Soomes, Põhja-Rootsis ja -Norras ning Põhja-Lätis – juba perioodil 4000–2000 aastat eKr. Tegu on ehedast maagist algul külmmenetluses taondatud, hiljem kuumtöötluses sulatatud esemete või lihtsalt metallitükkidega; seni on kokku 30 muistisest leitud üle 180 vaskeseme. Vase sulatamise ja kuumtöötamise tehnoloogia omandati IV aastatuhande teisel poolel eKr Volga-Kama piirkonnast, kuhu see omakorda levis stepialadelt (Nordqvist jt 2012). Tõenäoliselt oldi selle tehnoloogia omandamisel kontaktis indoeuroopa päritolu hõimudega, kellelt juba tollal võidi saada ka vase nimetus, lähtevormiks ilmselt **uorio*, kust siis pärinevad ka vastavad sõnad balti keeltes: *vāris/varš* (vt Lietuvių kalbos: *varis*).¹⁰ *Vaske* peetaksegi rohkem rändsõnaks, mis levis väga varakult suhteliselt sarnases vormis nii soome-ugri kui ka indoeuroopa keelealal (nt Korhonen 1984: 62; Carpelan 1999: 258). Kõnealused balti sõnad vase kohta jõudsid Läänemere äärde küll vist mõni aeg hiljem kui läänemeresoome aladele, kuna meil lõuna pool Väinajõe ei ole (veel) teada nõnda vanu vaskesemeid. Oluline on siinjuures aga see, et uus, nn vaha taandamise tehnoloogia pronksivalamisel jõudis Baltimaadele u 1000 aastat eKr lõuna poolt ja selle omandasid eestlased, liivlased ja soomlaste esivanemad just baltlastelt, ilmselt koos sõnaga *vaha*, mida selles tehnoloogias kasutati, ja sõnaga *vahr/varu/võru*, mis märkis kõnealuse tehnoloogiaga valmistatud produkti. Nimetus *vask* oli siin juba varem olemas, pealegi kasutasid baltlased sellele lähedast sõna, mida niisiis polnudki tarvis enam uuesti laenata. Analoogia *kalviste* ja *kalevistega* on siin ilmne.

Iseküsimus on siin muidugi see, millisest konkreetsest balti sõnast meie *võru* koos oma teisenditega ikkagi pärineb. Lembit Vaba arvates (kiri autorile 10. VI 2012) lähtub kõnealune eesti-vadja-isuri tüvi balti tüvest **varža*- (> hlms **varhoi*) tähenduses 'vitstest mõrd, rüsa; peergudest või vitstest punutud korv eluskala hoidmiseks vees; püünis; kuhjamalk; peentest pulkadest kast liha või kala hoidmiseks; (küüni, rehe) seinapalke siduv põikpuu; koorma- ehk selgpuu või köis heina- või puukoorma kinnitamiseks'. Kõik need tähendusvarjundid jäävad aga pisut kaugeks, kui silmas pidada võru kui metallist rõngast (mille olemasolu on fakt pronksiajast), sobides märksa paremini selliste meie sõnade tähendusega nagu *võre* 'varbadest põimitud tõke', *võra* 'puu ülemine okstest osa' ja isegi *varb* 'peen kepp või varras', mida samuti peetakse seotuks tüvega *võru* (EES: 592, 617). Kas keele seisukohalt oleks võimalik tuletada meie *vahr/varu/varo/võru* 'rõngas või vits millegi ümber' hoopis balti vaske tähistavast tüvest *vāris/varš* (> *varh, vahr*)? Arheoloogiliselt sobiks see hästi. Sobiks sama hästi nagu selle tüve seostamine ka algermaani sõnaga **warā*- (rts *vara*) tähenduses 'kaup', sest pronksiajal oligi võru ühtaegu nii teatud kogus vaske (s.t pronksi) kui ka kindla väärtusega kaup.

Lisatagu aga veel üks võimalik arenguliin: leedu *varyti* tähendab muuhulgas '(ringi) ajama, sundima minema' (läti *verst* samal kombel 'pöörama, suunama') ehk siis jõu sunnil midagi tegema. Järgmine aste selles reas viib meid aga otse sotsiaalsete suhete keskpunkti: leedu *varū* 'vägisi, vägivaldselt', läti *vara* 'võim' (samal tähenduses on see olnud kasutusel ka liivi keeles ja Leivu

¹⁰ Paljudes indoeuroopa keeltes on sel sõnatüvel ka keetmise/kuumutamisele/põletamisele osundav tähendus, nagu nt slaavi *варить* 'keetma', hetiidi *uar* 'põletama', albaania *vorbe* 'savist keedunõu' (vt Lietuvių kalbos: *varis*).

murrakus, vt Vaba 1977) ja *varens* 'võimas, tugev, vägev'. Siinkirjutajale tundub, et eesti keele poolelt võivad lähedasi sissevaateid sotsiaalsetesse suhetesse peegeldada sõnad *varu* 'tagavara' ja *vara* 'tagavara, võime/suutmine, varandus/ rikkus, jõud/tugevus' (vt nt Wiedemann [1893]/1973: 1308, 1315). *Vara* ja *varu* peetakse germaani (rootsi) laenuks (vt Raun 1982: 198; SSA: vara; EES: vara). Arheoloogia vaatepunktist võib ette kujutada, et meie sõna *vahr/varo/varu/võru* kujuneski välja pronksiaegsetest kokkupuudetest nii põhjagermaani kaupa tähistava sõnatüvega *vara* kui ka balti vaske tähistava tüvega *vāris/varš*. Sest nagu öeldud, kujutas pronksvõru siinmail endast teatud kindlat pronksi varu (s.t tagavara), ehte funktsioon lisandus võrrole alles hiljem; hulka pronksvõrusid kujutas endast aga sellist varu, mille varal võis lubada endale nii mõndagi kaupa teha. Analoogiana võib siinkohal viidata sõna *raha* väljakujunemisele algermaani sõnast **skraχā* (vanaislandi *skrá* 'loomanahk'), mis enne pärisrahade ilmumist samuti oli teatud piirkondades vahetuskaubanduse ekvivalendiks.

Kalevid – muistsed ülikud

Jõudsime nüüd ringiga tagasi kalviste ja kalevite kui pronksiaja tugevate, vägevate ja jõukate juurde. Võib oletada, et Eestis on kalevitest/kalevistest – mäe peal elanud (pronksi)seppadest – kujunenud ülemkihi üldnimetus ilmselt juba üsna algusest peale. Nende sotsiaalse ja majandusliku võimu üheks vahendiks ja väljendiks olid needsamad vaskvõrud (n-õ kalevised vasksed vahrud), mida nad valmistasid ja turustasid. Ülikud sõna laiemas tähenduses olid õigupoolest ka balti pronksiaegsed *kalvised*, mistõttu selles osas mingit tähenduse erinevust esialgu ei olnudki. Metallurgia algusaegadel, meie nooremal pronksiajal (aga ka kaua hiljem), oli sepp ühtlasi ülik (või sellele lähedalseisev isik) ja kaupmees ning vähemalt osa ülikuid olid sepad,¹¹ sest juba ainuüksi tooraine hankimine ja valmistoodangu kaubaks tegemine eeldas kaugeid sidemeid ning võimu/autoriteeti korraldamaks kontakte (s.t laevasõite¹²) kaugemale, isegi üle mere. Võib aga oletada, et vähemalt läänemeresoome aladel kadus *kaleviste* tähendusest ühes pronksiajaga ka metallitööga seonduv konnotatsioon ning säilis pigem mäepealsele eluasemele osundav seos, samuti vihje sotsiaalselt erilisele/kõrgemale/tugevamale positsioonile.¹³ Balti aladel, kus needsamad pronksiaegsed kindlustatud asulad püsisid kasutuses märksa kauem, teinekord kuni rooma rauaajani, mil seal hakati juba raua valmistama, jäid aga *kalvised* edasi seppadeks.

¹¹ Kalevipoeg ise polnud küll sepp, aga seppadega – eriti Soomes – oli tal palju pistmist; sepp Ilmarinen oli aga lausa üks kalevipoegadest.

¹² Pronksiaegne laevasõit üle mere eeldas võimu ja voli koguda sõudjateks kuni paari-kolmekümnemehelisi salku. Ja kuigi kalevite seesugune seos meresõitudega võiks vihjata L. Meri oletuse õigsusele kalevitest kui kalimeestest, tundub siiski, et pilt, mida Meri selle juures ette kujutas, sobiks arheoloogilise ja ajaloolise materjali põhjal paremini hoopis hilisemasse viikingiaega.

¹³ Pole võimatu, et kalevitega seostatavatele sotsiaalsetele suhetele osundavad sellised meie erinevais murdeis säilinud sõnad nagu *kalbak(as)* 'hulgas' ning *kalband*, *kalberd(is)*, *kalbuk*, *kalbus* ja *kaldak* tähenduses 'kaltsakas'. Huvipakkuv on ka murdekeelne sõna *kalijas* 'suure kondiga ja kõhn olevus' (vt Viires 1961). Teiselt poolt võib sotsiaalsest aspektist vaagida ka sõna *kallis*, Wiedemannil ka *kaljus* (sm *kallis*, *kalleus*), seda eriti tähenduses 'hinnaline, palju maksev, kulukas; oluline, tähtis, väärtuslik; õnnis, püha, pühalik' (nt *kallil pühade ajal*).

Arengut võibki ette kujutada selliselt, et esialgu nimetati balti ameti-
vendade eeskujul *kalevi(s)teks* üksnes meie vähestes kindlustatud asulates
elanud pronksiseppi. Seesugused asulad olid Eestis ilmselt väga lühiajaline
nähtus, kestes vaid sajandi (Sperling 2011) või paar. Pärast kindlustatud asu-
late tühjenemist kandus *kalevi/kalevise* nimetus üle kogu eliidile, mis vähe-
mal või suuremal määral oli niikuinii seotud kas pronksi valmistamise või
vähemalt selle hankimise ja ümberjaotamisega. Pronksiaja lõpul ja vanemal
rauaajal (u 500 eKr – 500 pKr) levisid mitmel pool Eestis – eriti aga Põhja-
ja Ida-Eestis – nn mäepealsed asulad (joonis 1), kus elasid ilmselt samuti sot-
siaalselt esileküündivama rühma esindajad; metallitööga nad siiski praegus-
te andmete kohaselt enam kuigivõrd ei tegeleenud, vähemalt mitte nendes asu-
lates. Neid võidi aga jätkuvalt kutsuda *kalevi(s)teks*. Arvatavasti just samal
ajal, ühtlasi seoses raua valmistamise levikuga, kujunes metallitöö tegija
tähdenduses välja teine omanimetus *sepp*, mis iseenesest on ka väga vana
sõna. Raua toorainet saadi soomaagi näol soodest ja rabadest ning rauasula-
tusahjud tehti sinna lähedale, s.t madalale maale, mitte mägedele. Olgu mär-
gitud, et näiteks Lõuna-Eesti ja Salatsi-Liivi aladel esineb metallitööga tege-
lev *sepp* just kujul *raudsepp* (K. Pajusalu – autorile). Pole aga põhjust kahel-
da, et *kalevi(s)te* kui sotsiaalse ülemklassi hulka arvati ka rauatöö sepad kui
ühiskondlikult igati prestiižse ameti esindajad.

Algselt sarnase sisuga tähendused arenesid balti ja läänemeresoome ala-
del niisiis eri suundades: *kalvis* = *sepp*-ülik → *sepp*; *kalev/kalevine* = *sepp*-
ülik → ülik → tugev mees/hiid.

Miks *kalvistest* ei kujunenud baltlaste hiidusid või jumalaid, pole siin-
kohal enam kuigi oluline. Samal ajal pole see ka üheselt selge. Siin-seal kir-
janduses kohtab ju viiteid jumal-sepa Kalvise või Kaleviase või Kalevelise
kohta, teisel jälle leiab kriitikat kogu seesuguse mõttearenduse suhtes (vt
Kello 1999; Annist 2005: 93). Jäägu see küsimus asjatundjaille lahendada,
kuigi sellise mütoloogilise jumalusega oleks Kalevi nime keeleliselt üsna
lihtne seostada. Küsimus on rohkem selles, kumb oli enne: kas *kalvis-sepp*
või *Kalvis/Kalevelis-jumalsepp*? Arheoloogia võimuses pole sellele küsi-
musele vastata; nagu ikka, toetab see pigem maapealseid kui taevaseid aren-
guid.

Siinjuures jääb endiselt õhku ka küsimus, kuidas täpsemalt oli *kaleviga*
seotud sõna *kali* (ja *kalvisega* sõna *kalstas*). Tugeva kaika tähenduses võis *kali*
kujutada endast kunagi ka mingit relvataolist sõjanuia. Kuigi vanimad mõõ-
gad on meil pärit nooremast pronksiajast, *kalevite* sünniga samast ajast, jäi
see relv siiski äärmiselt haruldaseks esemeks kuni keskmise rauaajani.
Samas on selge, et mingit löögiriista – lisaks odadele, vibudele ja kirvestele
– läks *kalevitel* vaja varemgi. Olgu märgitud, et *Kalevipoja* tavalisteks relva-
deks meie muistendites on üksnes juhuslikud kivid või laudad. Eduard Lau-
gaste (1961: 463) järgi „näib see olevat algupärane ja varasem motiiv. Hili-
sema nähtusena kõneldakse tema mõõgast, mitte küll selle kasutamisest”. Iga-
tahes näivad ka keeles olevat säilinud seosed *kalevite* võimaliku kaika/nuia
ja mõõga vahel: ülalmainitud *kali* ja *kalbaku* kõrvale võib sättida soome
kal/pa, mis vanemas keelepruugis tähendas just mõõka (lisaks ka linaropsi-
misel kasutatud puumõõka); samal ajal kui leedu *kalavijas* 'mõök' võis olla
kalviste relv.

Lõpetuseks

Ülal esitatud arengujoone – kalev/kalevine = sepp-ülik → ülik → tugev mees/hiid – alguse saame arheoloogilisele ainesele tuginedes dateerida võrdlemisi täpselt I aastatuhande algusesse eKr. Ka selle aja, mil kalevised ise otseselt sepatööga enam ei tegelenud, võime oletamisi paika panna: pronksiaja lõpp, mil kindlustatud asulad maha jäeti. Millal aga kalevid mütologiseeriti, s.t millal neist kujunesid hiiud ja vägilased, ei ole arheoloogia andmeil võimalik kindlaks teha. „Kalevala” luule sellisena, nagu see lõpuks XIX sajandil kirja pandi, on väga pika ajaloolise protsessi tulemus. Selles esineb ladesusi kindlasti juba raua- ja pronksiajast, üht-teist kaugemaltki. On ka tõsi, et „Kalevala” laulud ja jutud arenesid edasi kesk- ja uusajal; mõni kirjamees jätkab nende edendamist aga tänapäevalgi. Tundub siiski usutavam oletada, et suurema hoo sai vastavateemaliste muistendite loomine sisse alles pärast kalevite kui sotsiaalse rühma hääbumist. Võib arvata, et ka osa *kalevi* sõnaperest, mille Ants Viires pool sajandit tagasi kirja pani (1961),¹⁴ hakkas kujunema alles siis, kui olid sündimas või juba sündinud esimesed legendid „hiid-Kalevitest”. Eestis toimus see ilmselt pärast XIII sajandi sõdu, Karjala-Soomes nähtavasti mõnevõrra veelgi hiljem.

Võib nimelt eeldada, et *kalevised* sotsiaalse rühma nimetusena ei olnud kitsalt Eesti-sisene nähtus, vaid levis laiemaltki läänemeresoome aladel. Eriti on kalevised olnud tuntud Karjalas ning arvatavasti ka idapoolsete läänemeresoomlaste, nn tšuudide juures. Ilmselt just viimaste vahendusel on Kalev *Kolõvani / Kolõvanovitši* nime all saanud tuttavaks ka venelastele, kes tundsid suurt aukartust tema erakordse jõu ees (nt Johansen 1951: 55 jj; Oinas 1993; Annist 2005: 304 jj). Kohanime *Kolõvan* laialdast levikut Venemaal kuni Siberini tuleb Felix Oinase eeskujul (1993) siiski seletada pigem teiste hilisemate muistenditüüpide mõjuga. Olgu aga ka märgitud, et idapoolsete läänemeresoomlaste juures on „kalevised arengud” olnud hilisemad: vähemalt ei ole meil keskmisest rauaajast oluliselt varasemat arheoloogilist ainet vastupidise väitmiseks.

Siinses artiklis kirjeldatud stsenaarium ei välista mitmesuguste germaani- ja baltipäraste hiiumuistendite tundmist läänemeresoome aladel juba rooma ja keskmisel rauaajal, nagu Annist (2005: 334) väidab. Iseküsimus on see, kuidas noid hiidusid tollal nimetati, kas Kalevipoegadeks või kuidagi teisiti. Võiks ju olla mõeldav, et alguses tarvitati muid nimesid ning Kalevipoeg astus mängu hiljem – siis, kui päris-kalevid olid kõik kalmule viidud.

Artikli valmimist toetas Euroopa Regionaalarengu Fond (Kultuuriteooria tippkeskus).

Kirjandus

- Annist, August 2005. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi „Kalevipoeg”. Toimetanud Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Ariste, Paul [1946] 1965. Kalevist. – Sõna sõna kõrvale. Paul Ariste teaduslikust tegevusest. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk 111–114.

¹⁴ Nt *kalivägine, kalijas, kõlejas, kale-kole-kõle, kolistund, kolak* jt.

- Carpelan, Christian 1999. Käännekohtia Suomen esihistoriassa aikavälillä 5100...1000 eKr. – Pohjan poluilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan. Toim P. Fogelberg. Helsinki: Suomen Tiedeseura, lk 249–280.
- EES = Eesti etümoloogia sõnaraamat. Koostanud ja toimetanud Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012.
- Habicht, Külli, Kingisepp, Valve-Liivi, Pirsso, Urve, Prillop, Külli 2000. Georg Mülleri jutluste sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised, nr 12.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Johansen, Paul 1951. Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, nr 74. Stockholm.
- Kello, Karl 1999. Kurat ja Kalevipoeg, kaks kanget meest. – Sirp 12. III.
- Korhonen, Mikko 1984. Suomalaisten suomalais-ugrilainen tausta historiallisvertailevan kielitieteen valossa. – Suomen väestön esihistorialliset juuret. Tvärminnen symposiumi 17.–19.1.1980. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, lk 55–71.
- Lang, Valter 2007. Baltimaade pronksi- ja rauaaeg. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Laugaste, Eduard 1959. Kalevi (Kalevipoja) nime esinemisest eesti rahvalauludes – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 202–208; nr 5, lk 274–282.
- Laugaste, Eduard 1961. Kalevipoja kujust eesti hiiumuistendeis. – Keel ja Kirjandus, nr 8, lk 458–468.
- Lietuvių kalbos = Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė. <http://etimologija.balt nexus.lt>
- Luchtanas, Aleksiejus 1981. Žalvario apdirbimas ankstyvuosiuose rytų Lietuvos piliakalniuose. – Lietuvos archeologija, kd 2. Vilnius: Mokslas, lk 5–17.
- Meri, Lennart 1976. Höbevalge. Reisikiri tuulest ja muinasluulest. Tallinn: Eesti Raamat.
- Nordqvist, Kerkko, Herva, Vesa-Pekka, Ikaheimo, Janne, Lahelma, Antti 2012. Early copper use in Neolithic north-eastern Europe: an overview. – Estonian Journal of Archaeology, kd 16, nr 1, lk 3–25.
- Oinas, Felix 1993. Kalev (Kolövan) Venemaal. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 160–164.
- Raun, Alo 1982. Eesti keele etümoloogiline teatmik. Rooma–Toronto: Maarjamaa.
- Sperling, Uwe 2011. Aspekte der Wandels in der Bronzezeit im Ostbaltikum. Die Siedlungen der Asva-Gruppe in Estland. Zur Erlangung des Doktorgrades eingerichtet am Fachbereich Geschichts- und Kulturwissenschaften der Freien Universität Berlin im Mai 2011. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia õppetoolis.
- SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja, kd I–III. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1992–2000.
- Vaba, Lembit 1977. Läti laensõnad eesti keeles. Tallinn: Valgus.
- Vaba, Lembit 1990. Die baltischen Sonderentlehnungen in den ostseefinnischen Sprachen. – Itämerensuomalaisten kielikontaktit. Itämerensuomalainen symposiumi 7. Kansainvälisessä fenno-ugristikongressissa Debrecenissä 27.8.–1.9. 1990. (Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 61.) Helsinki, lk 125–139.
- Vaba, Lembit 2011. Balti laenude uurimine avab meie kauget minevikku. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 734–763.

- Valk, Heiki, Kama, Pikne, Olli, Maarja (ilmumas). Excavations on the hill forts of south-eastern Estonia: Kõivuküla, Märdi, Truuta and Aakre. – Arheoloogilised välitööd Eestis 2011.
- Vasks, Andrejs 1994. Brikulu nocietinātā apmetne. Lubāna zemiene vēlajā bronzas un dzelzs laikmetā (1000. g. pr. Kr. – 1000. g. pēc Kr.). Rīga: Preses Nams.
- Viires, Ants 1961. *Kalevi* sõnapere. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 668–676.
- Väike murdesõnastik. <http://portaal.eki.ee/dict/vms>
- Wiedemann, Ferdinand Johann [1893] 1973. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

The Noble Name of Kalev

Keywords: Kalev, prehistoric elite, archaeology, Bronze Age, fortified settlements, bronze rings

The article proceeds from the question „What were the members of the elite called in prehistoric Estonia?”. Since the early 20th century there have been attempts, mostly among our folklorists, to claim that they were called *Kalevs*, i.e. with the name of a legendary hero known from the later epics of *Kalevipoeg* and *Kalevala*. Though supporting this idea in general terms, the author of this paper argues that *Kalev* as a generic name for a representative of the elite was already born in the

Late Bronze Age under the influence of Baltic languages. There have been numerous etymologies for the names *Kalev(a)/Kalevine*, but the author prefers the one saying that *kalev* originates in the Baltic *kalvis* meaning ‘smith’. Considering the available archeological material, it can be presumed that this Baltic loanword dates back to the Early Bronze Age, when fortified settlements were built both in the Baltic and Finnic areas. The findings peculiar to those settlements include locally manufactured bronze rings. Earlier, it has been suggested (L. Vaba), that Baltic loanwords include such words as *vaha* (‘wax’) (used at casting bronze objects) and *võru* (*varu*, *vahr*) (‘ring’), but no names of metals. According to the present author, however, the word *varh/vahr* (*varu/varo/võru*) could still originate the Baltic word *vāris/varš* referring to ‘copper’. Here one should also consider the possible influence of the Proto-Germanic stem **warā-* (Swedish *vara*) meaning ‘commodity’, because in the Bronze Age a ring was not only a definite amount of copper (i.e. bronze) but also a commodity of a definite value.

Possibly, the word *kalev* denoted a nobleman and smith in the Early Bronze Age. When the Iron Age came by, iron was melted from local bog ore, which meant that new smithies were built at a considerable distance from fortified settlements and the specialists working there were referred to with a different word – *sepp*. The *kalevs*, however, retained the nobleman sense of their name, even though they were not engaged in smithery any more. It was only much later, probably after the Bronze Age that the giant legends and heroic sagas about *kalevs* as we know them from the folklore written down in the 19th century were created.

Valter Lang (b. 1958), PhD, University of Tartu, professor of archaeology, valter.lang@ut.ee